

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes

A „svájci villa” típusú építkezés divatjának hatása hatása Kalotaszegen¹

Az 1890-es évek óta egy nagyon lényeges változás történt Kalotaszeg paraszti építkezésében, amit olyan természetességgel nyugtázunk, hogy szinte gond nélkül elmegyünk mellette és nem firtatjuk az eredetét, olyannyira a helyi népművészet „szerves” részének érezzük. Ez a változás az oromfalas nyeregvetős épületek megjelenése² és az ezeken a polgári minták nyomán kialakuló, úgynevezett „svájci villa” hatást mutató, fa épületdekoráció változatainak elterjedése. Érdekes módon a népi építészeti irodalom keveset foglalkozik vele, Kalotaszeg esetében nem is nagyon nevesítik.³ Pedig ez az a stílus, amely kb. az 1890-es évektől kezdődően terjedt, 1904 táján a Malonyay vállalkozás művészei már jól dokumentálták a megjelenését (Malonyay 1907), és onnantól kezdve egyre jellegadóbban meghatározta Kalotaszeg népi építészetének képét. Legcifrább példái a két világháború között, az 1920-as, 30-as években készültek. (16–27. képek) Kalotaszeg mindegyik kistáján rá lehet bukanni még a 2000-es években is ezekre a hol jobb, hol rosszabb állapotban megőrzött, karbantartott, vagy pusztuló épületekre: például Inaktelkén, Zsobokon, Valkón, Nagypetriben és sokféle másutt Kalotaszeg falvaiban és tágabb térségében, a magyar vidéket körbe ölelő színromán településeken is. Az 1950-es, 60-as években terjedő háztípusokon is érezhető még – ugyan kisebb léptékben, rengeteg stílusbizonytalansággal és egyszerűsödő ornamentikával – az utóélete. (29–33. képek) A rendszerváltozás óta eltelt legutóbbi mintegy két-három évtizedben pedig a kalotaszegi regionális identitás revivaljének részeként egy-egy településen, egy-egy fafaragó mester működésének köszönhetően újabb példái születtek privát és közösségi használatra egyaránt. A mai alkotók és a megrendelők, valamint a kalotaszegi

1 A tanulmány a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében készült.

2 Az építészeti morfológiai részletkérdések elemzése nem célja ennek a dolgozatnak. Az oromfalas nyeregvetős háztípusról bővebben lásd Miklósi-Sikes 1999: 79–84. Az Egeresen született műemléki ügyekkel foglalkozó építész otthonosan mozog Kalotaszeg tágabb vidékén. Adattárral kiegészített tanulmánya a házfejlődés árnyalt elemzését adja a szocialista títustervegig.

3 Furu Árpád *Kalotaszeg népi építésze* című könyve (Furu 2020) figyelemre méltó terepmunka alapján akkurátusan leírja az ilyen típusú épületdíszítés előfordulását, formai változatait, de nem jár utána a történetének, nem is említi a „svájci villa” kifejezést, nem nevesíti, csak általánosan különböző összefüggésekben polgári hatásról beszél.

népművészet szerelmesei is, mint a vidék saját, elidegeníthetetlen hagyományos örökségére tekintenek a cifrán faragott deszkaoromzatokra. (34–40. képek)

Jelen dolgozatunkban azt a kérdést igyekszünk megvilágítani, hogy mit is jelent és honnan származik ez a gyakran csak mellékesen említett „városi”, „polgári” hatás, azaz honnan eredeztethető a „svájci villa” típusú építkezés elterjedése Kalotaszegen. Nem tartjuk feladatunknak a faragott és fűrészelt deszkaoromfalak, fedéldíszek, tornácok funkcionális és dekoratív elemeinek, formai változatainak és ornamentikájának a morfológiai leírását és lajstromozó feltérképezését, ezt a munkát a népi építészet mérnök kutatóinak alapos felmérései elvégzik. A cikk viszonylag gazdag képanyagában (40 fotó) sem vonultatjuk föl a lehetséges formai variációk teljes tárházát.

Azt a tévedést viszont el kívánjuk oszlatni, amely mind laikus, mind szakmai körökben fel-felbukkan, hogy a „svájci villa” típusú építkezést a szecesszió stílus-korszakához sorolják és általában szecessziós hatásként értékelik a faragott épületdíszek használatát. Miközben maga a „svájci villa” típusú épületdekoráció jóval a szecessziót megelőzően, a 19. század közepétől alakul ki és terjed Európában és az Európán kívüli nyugati típusú kultúrákban a 19. század második felében és a századfordulón. Részévé válik a korabeli monarchiák hivatalos reprezentatív és főúri, valamint nagypolgári privát építészetének és a szecesszió művészei részben ezzel szemben is foglalnak állást és keresik a maguk útját a más jellegű – nem egyszer középkori gyökerű – vernakuláris faépítészet ács, és asztalos munkáinak felfedezésével és újraértelmezésével.

A tanulmányunkban tárgyalt, nyeregvetős, cserepes, deszkaoromfalas háztípus módos újításként már megjelent Gyarmathy Zsiga és felesége Hóry Etelka működésének idejében. Azonban Jankó János – a fiatal és korszakalkotó néprajztudós, Kalotaszeg első néprajzi monográfiájának írója (Jankó 1892) és a Millenniumi Kiállítás néprajzi falujának kurátora –, nem ezt találta a vidékre jellemzőnek. Nem is a még régebbi taposott zsupszalmatetőset,⁴ hanem az időben a kettő közé esőt, az akkoriban legelterjedtebbnek számító boronafalú, faszindelyes, négy oldalról ferde tetősíkú háztípust választotta Bánffyhunyról, hogy az Ezredéves Országos Kiállításon, mint Kalotaszeg reprezentáns épülettípusát szerepeltesse.

Gyarmathy Zsigmond és feleségének a háziipart ösztönző tevékenységét itt részletesen nem tárgyaljuk, csak röviden megemlítjük, hogy Gyarmathy Zsiga közbenjárására és felügyeletével 1879-től működött néhány évig az állami támogatással fölállított bánffyhunyadi gyermekjátékkészítő tanműhely osztrák-német tanító személyzettel.⁵ A famunka és a háziipari termékekkel kereskedés a tanműhely megszünte után is fontos kiegészítő jövedelmet jelentett egyes falvak gazdasági kiüt-

4 „Hogy a legrégebbi rendű tetőt se hagyjuk el [...] Zsuppos a teteje, mind a négy oldalra egyaránt hajlik s kémény sincsen rajta, ott megyen ki a füst, ahol nyílást talál.” (Malonyay 1907: 108–109.)

5 Schönhut Vilmos (a magyarul nem tudó) szakoktatót, egy korábbi osztrák játékszergvár tulajdonosát hívták el Bánffyhunyrára, kollégája, Hithig Ferenc pedig a faesztergályozást oktatta. A tanműhelyben tanuló tanoncok mellett Schönhuték az elemi fiúiskola tanulóit is oktatták a rajz és famunka alapismereteire.

keresésében.⁶ A mezőgazdaságnak a talajminőség, a klíma és a birtokviszonyok korlátokat szabtak, ezért a kézműves tevékenységeknek, a mozgékony „magát forgató” gazdasági mentalitásnak hagyományosan mély gyökerei vannak a vidéken. Az 1870-ben megnyitott és Kalotaszeget keresztülszelő Nagyvárad–Kolozsvár közötti vasút egyrészt kihúzta a talajt a korábbi hagyományos pénzszerzési lehetőség, a szekerezés alól. Másrészt új típusú mobilitással járó lehetőségeket, új piacokat, kapcsolatokat, társadalmi érintkezéseket nyitott meg.

Gyarmathyné Hóry Etelka nyilvános színre lépése a kalotaszegi tájat és népet középpontba állító népies irodalmával már az 1870-es évek közepére tehető, de számára az igazi áttörést az 1885-ös Országos Háziipari Kiállításon az általa berendezett kalotaszegi szoba sikere hozta,⁷ amelytől datálható a varrottas ügyének látványos felkarolása, a háziipari tevékenység kiépítése, piacának megteremtése, amely folyamat egyben Kalotaszeg ismertté válását is meghozta.⁸ Az általuk kifejtett tevékenységnek és más korabeli korabeli, fontos tisztségeket betöltő helyi előkelőségek kapcsolatrendszerének, „lobby” munkájának⁹ is köszönhető egyrészt az, hogy a monarchia legfelsőbb társadalmi köreiből a kalotaszegi népművészet ismertté vált.

Másrészt, a meginduló sikertörténet kiemelkedő része volt az (amiről szintén nem szokott szó esni), hogy 1895-ben Ferencz József a teljes vezérkarával 5 napot Bánffyhunyon töltött a „nagy hadgyakorlat” alkalmával, amelynek helyszíne az Erdélyben fontos stratégiai jelentőséggel bíró Körös–Almás–Nádas–Szamos vízválasztója volt.¹⁰ A királylátogatás alkalmával megpezsdült az egész vidék, kicsinosították Bánffyhunyat, a ház előtti kiskertek kisajátításával széles kövezett utat

6 A fafaragó háziipar megalakulásának és továbbélésének témájáról lásd Sebestyén Kálmán több írását (pl. Sebestyén 1994, 1998b), a bútorkészítéssel és népies-polgári bútordívatokkal kapcsolatos problematikáról lásd Szojka 1998. Az egyéb régebbi nagy múltú hagyományos, az erdőkieléssel, fűrészmalmokkal, fafuvarozással, faépítkezéssel, famunkával kapcsolatos tevékenységekről, a zsindegy, faedény- és szerszámkészítő falvakról, a faragott kapukról, fejfákról, kályhacsempe nyomódúccokról, a szerelmi ajándékként adományozott díszesen faragott, festett tárgyakról, a monumentálisabb ácsmunkákról, templomi művészetről és bútorművészetről szóló kiterjedt történeti, művészettörténeti és néprajzi irodalmat itt nem idézzük. E területek felsorolása is érzékelteti a famunka kiemelt jelentőségét a vidék falvainak életében a 19. század utolsó negyedében életre hívott és felülről kezdeményezett háziipar korszakát megelőzően is.

7 Lásd a számos korabeli publicisztikából pl. Herich 1885, Gyarmathy 1885.

8 Itt most nem részletezzük a Gyarmathy házaspár tevékenységéhez kötődő korszakot, ennek különböző vonatkozásairól már többen írtak, pl. Kresz 1968, 1973, Olosz 1994, Tőkés 1989. (Hála, 1998, Sebestyén 1998a.) A budapesti Néprajzi Múzeum *Kalotaszeg – a népművészet felfedezése* című nagy reprezentatív kiállításához kapcsolódó konferencia publikált előadásai számos aspektusát tárgyalják a kérdéskörnek (*Néprajzi Értesítő* LXXX. 1998). A korszakról való tájékozódásban Hála József korabeli publicisztika gyűjteménye nagy segítségére van a téma iránt érdeklődőknek (Hála 2006). A Kalotaszeg ismertté válásának e korszakát továbbá részletesen tárgyalja a szerzők megjelenés alatt álló új kötetének *Kalotaszeg, a magyar népművészet emblematikus tája, mint identitás-régió* című fejezete (Balogh–Fülemile 2021).

9 Mint Gyarmathy Zsiga bátyja, a kalotaszentkirályi birtokos Gyarmathy Miklós; a Bánffyhunyon udvarházat tartó Barcsay Domokos; a Kalotaszegen a 15. századtól a legjelentősebb világi földesúrnak számító Bánffyak közül a nagy tiszteletnek örvendő „remetei tekintetes” gróf Bánffy Miklós; a királynő udvarhölgye gróf Kornis Miklósné, szül. báró Vécsey Mária és mások.

10 *A Vasárnapi Ujság* több száma is hosszan tudósít, számos képpel illusztrálva, a király és a tábor-
kar bánffyhunyadi és kolozsvári látogatásáról. 1895. 42. évf. 38. sz. 618–630; 39. sz. 649; 40. sz. 659–660; 41. sz. 672–673; 43. sz. 709.

alakítottak ki a vasútállomás és a városka központja között, a „Király” utcát. Ferencz József Barcsay Domokos kastélyában kapott lakrészt. A kastély parkjában (a Rákóczi-fa közelében, mely egy „óriási százados fenyő, mely alatt Rákóczy György, miután Gyalunál megsebesült, utoljára ebédelt”)¹¹ ezalkalommal egy nagy, 150 személyes sátorban a király részvételével zajlottak a több órás közös díszebédek. A kastély az alkalomra megújult, bejárati homlokzatához egy teraszos fatornyot építettek, a korabeli svájci stílusban, amelyet a népnyelv úgy kommentált, „hogy Barcsay azért építtetett egy tornyot a házára, hogy a király arra felmegy és onnan fog lenézni a népeire, már mint az itt lakókra, mert a kit magával hoz, azt úgy is ismeri” (Gyarmathy 1895a: 622). (9. kép) Habsburg József főherceg pedig Gyarmathyék házában kapott volna elhelyezést, ha fiának váratlan, tragikus halála nem akadályozta volna meg a látogatást. Az akkorra elismert író nemcsak háziasszonyi szerepben készült a nagy eseményre, hanem igen nagy megtiszteltetést jelentett számára az, hogy a *Vasárnapi Újság* a Kalotaszeget bemutató írásainak is jelentős teret szentelt (Gyarmathy 1895a, 1895b). A lap Gyarmathynét személy szerint, hosszasan méltatta a vidék notabilitásai között, a férje, sógora Miklós, Kolozsmegye alispánja, Gróf Bély Ákos Kolozsmegye főispánja és Barcsay Domokos, országgyűlési képviselő mellett (y. d. 1895).

Erre az alkalomra készítette el Gyarmathyné 1895 májusában – a sikeres kolozsvári fényképész vállalkozó Dunky fivérek felkérve –, egy valóságos bánffyhungyadi lakodalom eseménysorozatának fotóit (Gyarmathy 1895b).¹² A fényképsorozatnak nemcsak fotótörténeti, hanem néprajz tudománytörténeti jelentősége is van. Lényegében ez az első dokumentatív fotósorozat, amely nem műtermi körülmények között, hanem szabad térben készített, nem (vagy csak részben) beállított eseményfotói egy valóságos, nem „etnográfiai-turisztikai kirakatként” megrendezett eseménynek, amelynek ikonikus képei mélyen beleivódtak a Kalotaszeg és a magyar népművészet iránt érdeklődők retinájába.¹³

A lakodalom fotóinak leírásában olvasható, hogy „Bánffyhungyadon, a bírón kívül legmódosabb gazda” a fiait kiházasító Pócs Márton udvarán „szemben egymással két csinos ház van, a szebbik új épület, s arra van szánva, hogy a két fiú abba vigye a feleségét”. A gazdafűknek szép és módos feleséget választottak, gazdag kelengyével, olyat, aki „odailik a kőgrádcicos nagy házba” (Gyarmathy 1896: 63, 64). A nyeregtes, cseréppel fedett ház, amely Gyarmathyékkel átellenben az út túloldalán állt, jól látható azon a fotón, amelyen a vőlegényes háztól indulnak a legények

11 *Vasárnapi Újság* 1895. 42. évf. 38. sz. 630.

12 Valamint a házasulandók családját bemutatja, a lakodalmat részletesen leírja és a fotókat magyarázza a *Bánffy-hungyadi lakodalom* című írásában (Gyarmathy 1896: 63–69).

13 A fotósorozatot nemcsak a *Vasárnapi Újság* közölte Gyarmathyné írásának az illusztrációjaként, hanem egy évvel később Gyarmathyné újra felhasználta azokat a *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából* című könyvében is. Az Izabella főhercegasszony (Habsburg Frigyes főherceg felesége) ajánlásával megjelent könyv apropója az Erzsébet királyné által a lányának, Mária Valéria főhercegnőnek az esküvőjére rendelt és Gyarmathyné közvetítésével elkészített kalotaszegi kelengye bemutatása volt. Izabella főhercegasszony, aki közismert pártfogója volt a kalotaszegi varrottasnak, többek között az 1896-os Ezredévi Országos Kiállítás Háziipar-Osztályának fővédnöke is volt.

vendég- és ajándékgyűjtőbe (Gyarmathy 1896: 71). (10. kép) A magas, nagy tömegű, utcára kéttablakos ház homlokzata már a „svájci villa” hatását mutatja. A többi utcaképről is kítűnik (Gyarmathy 1896: 73, 75, 77, 81, 82), hogy alig van még két-három ilyen új divatú „modizós” ház, és a lakóépületek többsége még az a négy oldalra hajló zsindeletetű típus – a Pócsék telkén álló másik régebbi házzal együtt –, amely szakasztott olyan, mint amit a Millenniumi faluban Jankó János kiállított. (11. kép) (A 12. képen lásd a „modizós” házak egy példáját.)¹⁴

Majd egy évtizeddel később Malonyayék gödöllői művészcsapatából Medgyaszay István építész gyűjtötte a népi építkezésre vonatkozó adatokat, imponáló részletességgel. (A 13. képen látható ház azé debateszt épült, amikor Malonyay Dezső A magyar nép művészete I. Kalotaszeg kötete megjelent.) A leírásokból és a rajzokból jól adatható a ház építésének és fejlődésének folyamata. Érdemes egy-két megálapítást kiemelni: „Általában a kalotaszegi magyar pazarul díszíti háza külsejét s a legszegényebbnél is ritkán marad parasztja a tetőnek, az oromfalnak, illetve a ház homlokának, az ablaknak, a tornácnak...” „Az alapjában fából készült kalotaszegi ház oromfala, az úgynevezett tűzfal is fából van, deszkából. A deszkázásba formás kivágásokat fűrészelnek, részint, hogy a konyha nyílt tűzhelyéről a hiuba tóduló füst ott kijuthasson (mert kémény nincs), részint, hogy világosság szűrődhessen be a padlásra. E kettős szükség révén termett azután az oromfal díszítés [...] Jut azonban még egyéb díszítés is a ház homlokára. A tető csúcsvégződésén egy vízszintes, két alsó részén pedig függélyes osztással háromszögű mezőket szerkesztenek, ezeket bedeszkázzák s a deszkázást formás kifűrészeléssel díszítik. Jellemzi harmónia érzésüket, hogy míg az oromfalon negatív formákat alkalmaznak, e mezőkre rendszeren pozitív formák kerülnek.” (Malonyay 1907: 119.) „Néha az udvar felé, középen kiszélesedik a tornác s a fölibe eresztett fióktető éppen olyan függőleges oromban végződik, mint a ház teteje...” (Malonyay 1907: 108.) „A háromszögű mezők díszítésének népies jellege nem megbízható, számos idegen svejcies forma akad közöttük; az elterjedt lombfűrészelési minták, a nép kezén forgó árjegyzékek sok idegen motívumot csempésznek a faluba.” (Malonyay 1907: 120.)

Malonyayék az ilyen új típusú cifra házak közül többet is megörökítettek (Malonyay 1907: 117–119/141–147. képek), pl. Bogártelkén, Jákótelkén, Darócon, Nagymáson, Körösfőn (a művészek házigazdájának, Korpos Györgynek a lakóháza is közéjük tartozik) (Malonyay 1907: 118/144. kép),¹⁵ s mind közül a legszembeötlőbb svájci hatásra árulkodó ház akkoriban Kis Lőrinc ezermester háza volt Kettesden (Malonyay 1907: 119/146. kép). (14. kép) Az „eretlen városi befolyás” (Malonyay 1907: 108) hatását mutató oromzatok, fűrészelt áttört csipkeszerű desz-

14 Ezúton is köszönjük Buzás Fekete Máriaának, hogy az édesapja, Fekete Károly által az 1960-as és 70-es években készített színes diaposzítívok digitalizált változatát a rendelkezésünkre bocsátotta.

15 A gödöllőiek körösfői tevékenységéről és a Korpos családról és házáról lásd G. Szabó 1998. Szintén ő hívta fel a figyelmünket, amit ezúttal köszönünk, hogy az 1907-ben Pécsen rendezett Országos Kiállítás Jánszky Béla és Tátray Lajos tervezte házipari pavilonjának 3 parasztházból „összerakott” épülettömbjének az egyik szárnya egy-az-egyben a körösfői Korpos ház másolata a kapuval együtt (forrás: <https://en.mandadb.hu/tart/mcitem/508159>; utolsó letöltés 2020.11.19.)

kafedél díszítések, házvégdíszek változatairól számos rajzot közöl Malonyayék népművészet kötete (Malonyay 1907: 130–134). Ebből szemléltetésként a polgári hatás illusztrálására egy képet hozunk (15. kép) (Malonyay 1907: 132/174. kép).

Érdeemes tehát átgondolni, hogy mi is ez az un. „svájci villa” hatás. A „Schweizer Holzstyl” terjedése alapvetően a népi építészeti faemlékek iránt meginduló korabeli európai romantikus érdeklődésből fakadt. A 19. század 40-es éveitől jelentek meg építészeti szakmunkák, ipariskolai oktató tankönyvek, amelyek a svájci, fekete-erdei, tyroli faépítészet megoldásait terjesztették (Graffenried-Stürler 1844, Eisenlohr 1853, Hochstetter 1857, Varin 1861, Holz 1876, Gottgetreu 1882). Ezek közül kiemelkedik Ernst Gladbach (1812–1896) építész, a Zürichi Politechnikum professzorának a svájci kantonok faépítkezésének történelmi-néprajzi nevezetességeit bemutató alpmunkája, amely gyakorló építész, oktatói, művészi és kutatói szempontokat egyaránt érvényesítő, kiterjedt terepmunkára támaszkodott (Gladbach 1868; műről elemzést lásd Stegmann 2012). Gladbach *Der Schweizer Holzstyl...* munkáját a magyar képzésben is használták.¹⁶ (1. kép)¹⁷

Ugyanebben az időben sikeres svájci vállalatok is alakultak, amelyek (a két szobástól a sokszobás, egészen hotel méretig) készítettek faépületet úgy, hogy minden darabját előre legyártották, összeállították, majd szétszedték és a kívánt helyre szállították.¹⁸ A korabeli nagy kiállítások segítettek a népszerűsítésben. Az 1867-es párizsi világkiállításon, ahol több svájci épületet is felállítottak, cikkeznek arról, hogy Svájc, ami a chalet hazája, „nem tartotta meg magának a monopóliumát. A dívatot az összes olyan arisztokratikus üdülőhelyen elterjesztette, mint Saint-Germain, Ville-d’Avray, és mások és az út Enghien-les-Bains és Montmorency között hosszan nem más, mint a svájci építészet bemutatója. A Champ de Mars [a világkiállítás helyszíne] is kínál néhány nagyon sikeres modellt.” (Cosset 1867: 422.) (2. kép)

A svájci ház ideálisan ötvözte a történelmi gyökereket, a néprajzi-népművészeti kuriózumot, az ornamentális és a kézművesség dicséretét, mondhatni a kor házi ipari érdeklődésének optimális megtestesüléseként. Dívatjának hatása elsöprő volt. Egy 1913-ban Amerikában megjelent könyv már a svájci villa univerzális elterjedtségéről beszél, és konkrét példáit elemzi Staten Islandtól San Franciscoig (Dana 1913).¹⁹ Ha szerkezetében, tömegében, építéstechnikájában nem is követték teljesen az alpesi „chalet” hagyomány minden részletét, de a formai díszítőelemek, a fűrészelt mintás deszkaoromzatok, korlátok, faragott oszlopok és gerendavégek könnyen átvehetőek voltak és megjelentek más építési hagyományhoz tartozó vidékek faépületein is.

16 Egy példánya a „Fő és székvárosi iparrajziskola” pecsétjével ellátva a Magyar Képzőművészeti Egyetem és a Képző- és Iparművészeti Szakgimnázium Könyvtára és a Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény rajzoktatás-módszertani könyveinek digitális gyűjteményében található (forrás: <https://scholagraphidis.omeka.net/collections/show/36>; utolsó letöltés: 2021.03.18.)

17 Gladbach, Ernst (1812–1896), and F. Wirtz. Lith. Anstalt Darmstadt, „Stuetz-Constructionen der Lauben und Vordaecher,” Schola Graphidis Art Collection, (forrás: <https://scholagraphidis.omeka.net/items/show/7587>; utolsó letöltés: 2021.03.18.)

18 Híres cégek a genfi székhelyű, 1855-ben alapított Fabrique de chalets suisses J. & L. Ody, vagy a Fabrique de chalets Suisses Spring Frères (lásd bővebben Dana 1913: 21–28).

19 A könyv képanyaga felerészét Gladbach (1868) illusztrációinak újraközléséből áll.

Tanulságos átlapozgatni a 19. század második fele iparkiallításairól és világkiállításairól szóló tudósítások képanyagát, különös tekintettel a pavilonok építészetre. Leszámítva a vas és üveg csarnokok csodaszámba menő technikai bravúrait, a kiállítási pavilonok többnyire fából készült ács- és asztalosremekek voltak – a műfaj ideiglenességéből következően –, könnyen felépíthetők és szétbonthatók. A külső és belső térben megjelenő oszlop és gerendavégi díszítések, az erkélyek, tornácok, lépcsők korlátai, a homlokzatok, timpanonok áttört deszkaoromzatainak geometrikus és növényi ornamentikája – a kor eklektikus építészetének díszítetttségi igénye szerint – gazdagon tobzódott a faragott részletekben. Ez a stílus végigsöpört Európán. Megtalálható a francia és németajkú területeken, Skandináviában, az orosz cári birodalomban, az angliai és újvilági viktoriánus tengerparti fürdőhelyek pavilon és villaépítészetiében – legyen az Brighton, vagy Cape May. De nem kell ilyen messzire menni. Az Osztrák–Magyar Monarchia virágkorának fürdőépületei, a parkok zenepavilonjai, a vadászházak, hegyvidéki és tóparti villák, csónakházak, városszéli nyaralók, szanatóriumok, de még a középületek és vasútállomások teraszai, erkélyei, félig fedett peronjai és városi passage-i is tükrözték ezt a „napfényes” dekorativitást: mindazon épületek tehát, amelyek valamilyen módon az utazás, pihenés, nyaralás, fürdőzés, szórakozás – egyre popularizálódó, de még mindig fényűzést, kiváltságos presztízst kifejező, státuszszimbólumnak számító – fogalmának körébe tartoztak.

A stílus kialakulása tehát jól nyomon követhető azokon a kiállításokon, ahol a magyar kiállítók, s velük a háziipar és Kalotaszeg is megjelent. (3. kép)²⁰ Ezek közül is hazai hatását tekintve kiemelkedik az Ezredéves Országos Kiállítás. Külföldi és belföldi előkelőségek sora tette látogatását, az uralkodó maga tizenhárom alkalommal tisztelte meg jelenlétével az eseményt. De a kiállítás valójában a társadalom minden rétegét megmozgatta. A vendégek elhelyezésére szolgáló, jól átgondolt infrastruktúra, szolgáltatások és a kiállítás szórakoztató negyede nemcsak a székesfőváros közönségét vonzotta, hanem vidékről érkező látogatók tömegeit hozta Budapestre. A Gizella úton a kiállítás látogatóinak elszállásolására felépített barakktelep sokágyas hálóbarakkjait, konyháját és egészségügyi szolgálatát látva nem csodálkozhatunk azon, hogy a hathónapos nyitva tartás alatt a kiállításnak közel hat millió látogatója volt. Tehát vidékről nemcsak azok jutottak el, akik felépítették a pavilonokat, kiszolgáló személyzetként ott dolgoztak, vagy pl. a néprajzi falu kiállítási programjának voltak szereplői és saját vidékük ünneplő viseletébe öltözve teljesítettek szolgálatot, hanem ennél jóval nagyobb tömegek látogattak el a fővárosba, hogy az ország-világra szóló látványosság élményével gazdagodjanak. Itt most nincsen helye, hogy a kiállítás építészetiében (520 ezer négyzetméternyi területen 240 pavilon) részletezően rámutassunk azokra az elemekre, amelyek a fent leírt villaépítési stílusnak megfelelnek, néhány jellegzetes példát említünk csak, ilyen volt

20 A 3. képen az 1873-as bécsi világkiállítás svájci kaszinójának faépülete látható, de jellemző példaként lehetett volna hozni a tyrolói, voralbergi ház képét is (Sonzogno 1873: 189). A bécsi világkiállításon jelentős számban szerepeltek regionális karakterű faépületek, ami felerősítette a vernakuláris faépítéssel iránti tudományos és közérdeklődést.

Frigyes főherceg uradalmának pavilonja (5. kép), a sörkóstoló (6. kép), a tejgazdaság és a borászati pavilon.²¹

Kétségtelen, hogy a Millenniumi kiállítás táján és a 19. század utolsó évtizedeiben monarchia szerte kiépülő fürdőhelyek építészete nyomán – amely Tátralomnictól, a Margitszigeten át a szabadkai palicsi (4. kép),²² homoródi, vagy háromszéki előpataki fürdőig²³ (7–8. képek) országszerte, ugyan hol jobban, hol kevésbé provinciálisabb léptékben, de egységes volt –, megszorodtak a hasonló épületdíszek. Bizonyos vidékeken – a homlokzati stukkódíszekhez hasonlóan polgári hatásra – a „svájcias” faragott oromzat feltűnt paraszti közegben is,²⁴ amelynek a legdíszesebb, legkarakteresebb variánsa a tágabb Kalotaszeg magyar és román falvaiban teljesedett ki. (15–28. képek)

Biztosan kijelenthető, hogy a „svájci villa” típusú építkezés hatása a Kárpát-medencében sehol másutt nem csapódott le a parasztság körében annyira erőteljesen, meghatározóan és egyedien, mint Kalotaszegen. A csipkeszerűen faragott deszkaoromzatok és tornácok indás-virágos díszítőbetétjei, a cifrabokor-szarufák, a homlokzatra applikált figurális díszítő elemek (pávafarok, pávatest, emberalak, angyal, Ádám-Éva), mind-mind a díszítőkedv játékos tobzódását és a kalotaszegi férfiak faragó-tudását dicsérik. Az, hogy a lakóház reprezentativitása ennyire előtérbe kerül, az az általános tradicionális értékrend logikája ellen is vall, mert nagy általánosságban elmondható, hogy egy működő parasztgazdaságban a gazdasági épületekre

- 21 Lásd: „Millenniumi kiállítás: Frigyes főherceg őfelségének pavilonja (főhercegi uradalom). A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.10.052 (forrás: <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/46025/search/154005>); „Millenniumi kiállítás: Sörkóstoló pavilonja. A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.080 (forrás: <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/45872/search/154005>); „Millenniumi kiállítás: A Tejgazdaság pavilonja. A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.141 (forrás: <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/45931/search/154005>); „Millenniumi kiállítás: Borászati pavilon. A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.046 (forrás: <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/45853/search/154005>).
- 22 Hartmann Raffael gyáros 1890-ben épült villája ma a fürdőhely postájának szerepét tölti be (Vajdasági Magyar Digitális Adattár <http://adattar.vmmi.org/?ShowObject=telepules&id=138>; utolsó letöltés 2021.02.26.) A svájci típusú polgári villák mellett nagyszabású középületek is épültek Palicson (Komor Marcell és Jakab Dezső tervezésében), melyek a magyar szecessziós építészeti élvonalába tartoznak.
- 23 Jellemző példaként lásd Hány Gyula rajzát a kisebb homoródi és Nagy Lázár rajzát a nagyobb jelentőségű előpataki fürdőről In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VII. Kötete* (1901) 341. és 363. old. Előpatak leírása szerint a kies völgykatlanban, 624 m magasan fekvő fürdő parkjában „vannak a József főherceg- és Diana-források. Mellette vannak a gróf Nemes-féle meleg fürdők. A felső részben hasonló gonddal ápolt parkban buzog föl a svájci-forrás. E két parkot majdnem egy kilométernyi, hárs- és gesztenyefákkal beültetett, s két oldalról szép villákkal, csinos lakóházakkal, vendéglőkkel, s árúcsarnokokkal szegélyezett széles sétaút köti össze egymással...A villákban, bérházakban és vendéglőkben mintegy 600 jól felszerelt kényelmes szoba van a vendégek számára.” (1901: 365.)
- 24 Barabás-Gilyén könyvében a következő mondat utal a jelenségre: „...a harmincas évekig elég gyakori az eklektikus „svájci villák stílusát követő, faragott, sokszor íves, díszítő elemként használt gerendákból, lécrácsokból és csipkeszerűen áttört mintázatú deszkákból készülő orom és tornác”. Példaként egy bagi (Pest megye) parasztház képét közlik, aláírása: „városi nyaralót („svájci villát”) utánzó oromdísz”. (Barabás-Gilyén 1987: 301.) Az oromzat – a tetőcsúcsdísz latin keresztje kivételével – akár Kalotaszegen is lehetne.

több figyelem és pénz jutott, előbbre való volt, mint a lakóház és általában a személyes komfort megteremtése. A lakóház nagysága, díszítettsége, reprezentativitása, mint presztízsszempont, tehát ennek a kései, egyre tobzódóbb korszaknak a velejárója, hasonlóképpen ahhoz, ami az öltözködésről megállapítható.²⁵

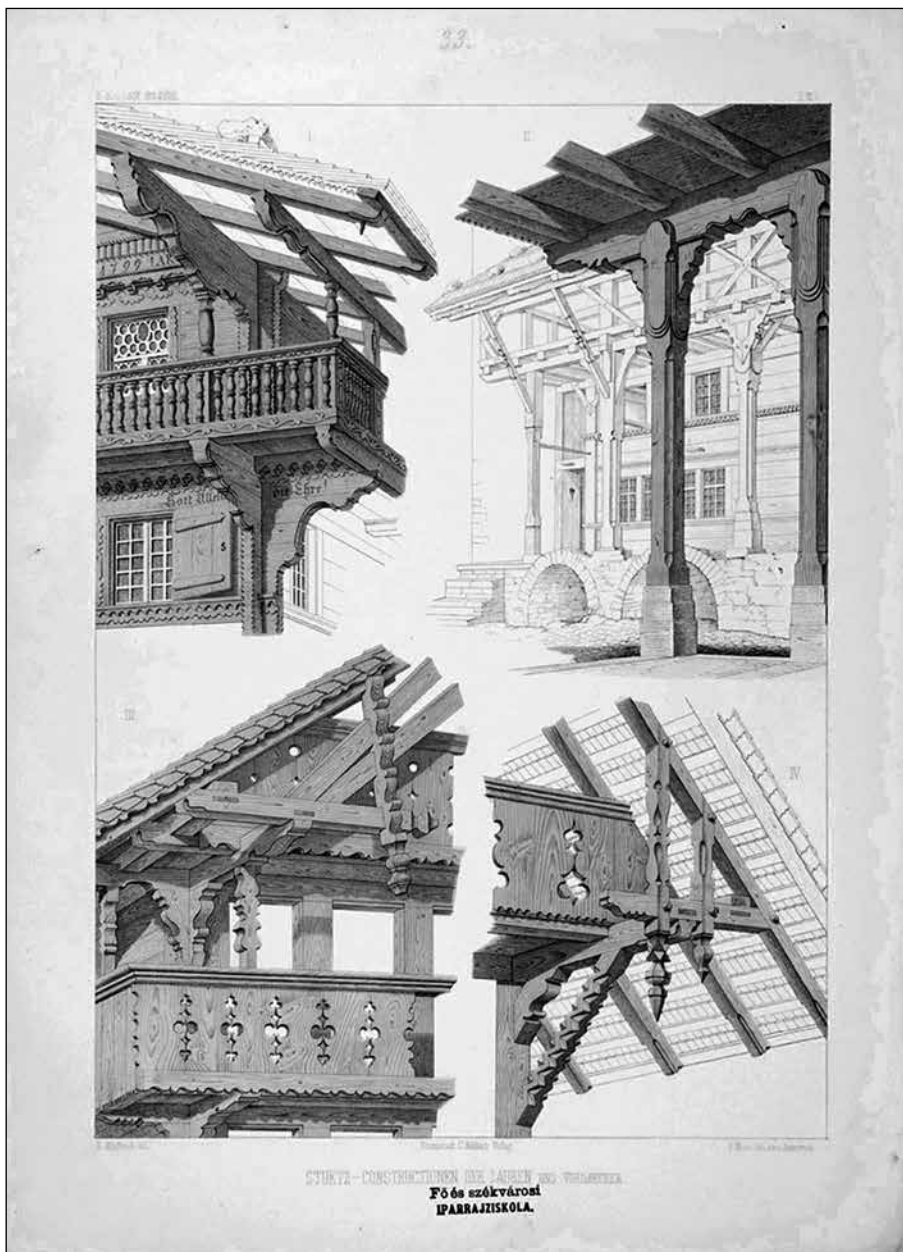
Az, hogy ez a „svájci villa típusú” faépítészet itt virágzott ki paraszti közegeben ilyen erőteljesen a stílus európai megjelenése után több évtizedes késéssel, abban bizonyára nemcsak a vidék nagymúltú famegmunkálási hagyományai játszottak szerepet. A bánffyhungyadi fafaragó tanműhely öröksége,²⁶ általában a Gyarmathyék kezdeményezte háziipari tevékenység nem-paraszti piacának visszahatása a helyi ízlésre; a kalotaszegieknak (a vasút révén) megnövekedett mobilitása, „világlátottsága” és az arra épülő rugalmas jövedelemszerzési stratégiái – köztük a monarchia és Románia fürdőhelyeire történő üzleti körútjai –;²⁷ a híressé vált vidék kiemelt megjelenése a korszak nagy kiállításain; s mindezen tényezők összessége nyomán a kalotaszegi embereknek a szétsugárzó erőteljes polgári hatások befogadására és adaptációjára való kulturális nyitottsága, mind egy-egy tényezője az összetett képletnek. A „svájci villa” jegyeket mutató reprezentatív lakóépület tehát voltaképpen egy újabb polgári hatás, amit a táj hatalmas alkotó kedvvel a maga képére formált, a „magáévá lényegített”. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az Alföld felől (a részes aratni járókkal) érkező új stílusú daloknak is megteremtette a vidék a mol-harmóniás kíséretű, sajátos díszítésű kalotaszegi változatát, amit összetéveszthetetlenül egyedien kalotaszeginek érzünk.

25 Ezzel kapcsolatban Gyarmathyné így fogalmaz: „Festői öltözéküket, szépségüket annyiszor hallják dicsérni, hogy már egészen meg is szokták. Kalotaszeg magyar népe nagyon ruhás, egykissé pompakedvelő, és a szegény is csak úgy öltözködik, mint a vagyonos. Nagy szorgalmával megszerzi magának a dús »ünneplő«-t és tulipános ládjában is csaknem annyi a varrottas fehérnemű, mint az első gazdánál. Tiszta szobája falát kancsók, tálak ékesítik. Általában ha megmíveli kevés földjét, elhagyja otthonát és pár óra dúsabb termő vidékre megy aratni, kapálni, télre valót szerezni.” (Gyarmathy 1901: 180.)

26 Miklósi-Sikes a 19–20. század fordulójától elterjedő oromfalas, nyeregteretős háztípus fejlődésének bemutatásakor teret szentel a díszítések tárgyalására is. Az 1900 és 1930 közötti időszakot a kalotaszegi ház „leglátványosabb” formai átalakulásának tartja és szintén kapcsolatot lát „a vidék fafaragó gyakorlatát egyengető osztrák-tiroli mesterek [...] és a különböző kereskedelmi kapcsolatok útján »importált» motívumok, valamint az építkezéseken megjelenő ornamentika között” (Miklósi-Sikes 1999: 84). Azt is megemlíti, hogy „bevett szokás volt, hogy az egyes falvak saját mintakönyvből dolgoztak, a házat építő legények ezeket a mintakönyveket egymásnak adva, egyazon motívumgyűjteményt használtak” (Miklósi-Sikes 1999: 82).

27 Az ekkor 4600 főnyi járásszékhely Bánffyhungyad, amely „kereskedelmi és forgalmi piacza a Kolozsvártól nyugatra eső részeknek” magyar néperől azt írja Gyarmathyné, hogy „modizóbb”, „rátartósabb a vidék többi népénél; s míg a vidéki mezei munkával, fahordással foglalkozik, a bánffy-hungyadi kifejlett kereskedői hajlammal nagy földet bejár: Brassó felé be Oláhországig, Nagy-Várad felé ki az ország minden részébe jön-megy, vásárol, elad. A gyermek a piros csizma helyett már harisnyát, fűzős cipőt kap...” (Gyarmathy 1901: 179.) Jankó János ezt írja: „A nőket bámulatosan kifejlett kereskedelmi szellem jellemzi.” (Jankó 1895: 619.) Malonyay így summázta a bánffyhungyadi mozgékonyágát: „A kapzsi kereskedői szellem, sajnos szintén elég fogékony talajra talált, e különben is szivesen piacos természetű népnél, bár menti őket a szükség, a megélhetés nehézsége. Kivált az asszony-nép – ha leánya nincsen, akire testálja – könnyen válik meg ősi szép holmijától, néhány garas haszonért, alkuszik ügyesen, de a ládafenekéről is elékeresi a régi varrottast, mihelyt vevő jelentkezik; van olyan »kereskedőasszony«, kivált Körösfőn, aki a Balaton vidékére, sőt Pozsonyig, sőt német földre is eljár házalni kalotaszegi varrottással, nem is szólva azokról, akik esztendőnkint kétszer megfordulnak a falu fehér népének modernebb munkájával Budapesten.” (Malonyay 1907: 42.)

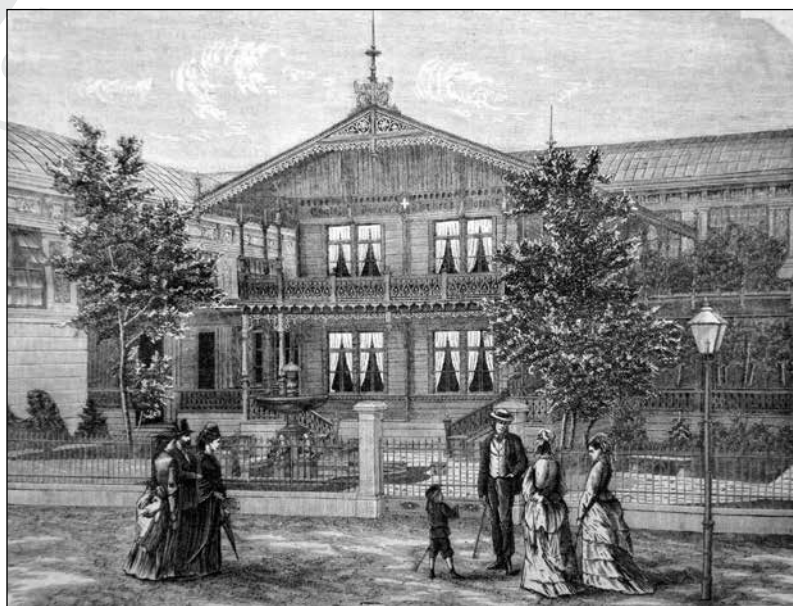
Képek

1. Ernst Gladbach 1868-ban megjelent munkájának egy lapja
(lásd a 17. jegyzetet)

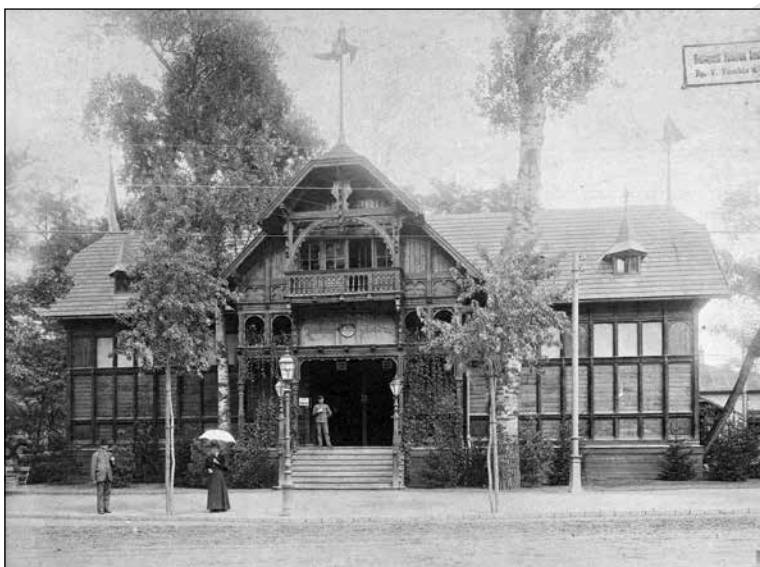
2. Svájci villa az 1867-es párizsi világkiállításon („Chalet de la Blanchisserie”) (Cosset 1867 II.: 422)

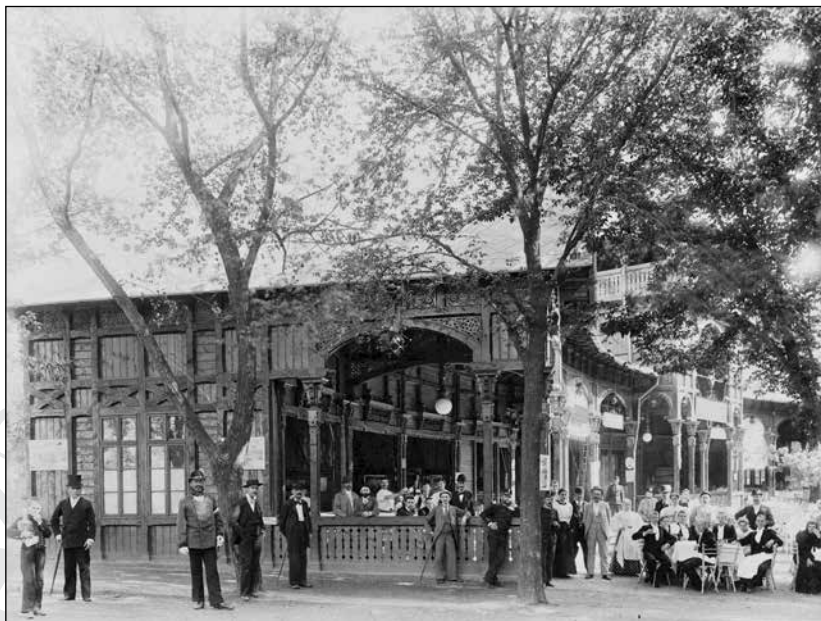
3. A svájci kaszinó épülete az 1873-as bécsi világkiállításon (Sonzogno 1873: 459)

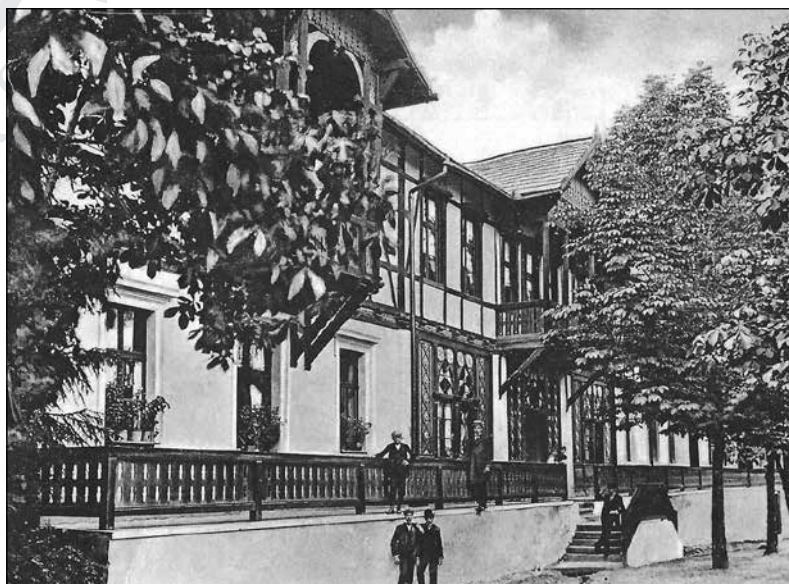
4. Hartmann Raffael gyáriparos 1890-ben épített „svájci” villája a Szabadka melletti palicsi tónál a 19. század második felében híressé váló fürdőhelyen

5. Habsburg Frigyes főherceg pavilonja az Ezredéves Országos Kiállításon a Városligetben 1896-ban (Klősz György felvétele) (lásd a 20. jegyzetet)

6. Sörkóstoló pavilon az Ezredéves Országos Kiállításon a Városligetben 1896-ban
(Klősz György felvétele) (lásd a 20. jegyzetet)

7. A Reindt-villa a székelyföldi Előpatak Fürdőn.
(A képeslap 1907-ben készült Sepsiszentgyörgyön.)

8. Az előpataki fürdő kávéháza. (Képeslap az 1910-es évekből.)

9. A bánffyjhunyadi Barscay kastély fatornya, amelyet az 1895-ös királylátogatás és hadgyakorlat alkalmából toldottak hozzá az épülethez. Ferencz József a hadgyakorlat idején itt szállt meg (Vasárnapi Ujság 1895. 42. évf. 38. sz. 627.)

10–11. Bánffyhungyadi lakodalom jelenetei. A Dunky fivérek fotói a Vasárnapi Ujság királylátogatást ünneplő számában jelentek meg. („A legénység indulása vendég- és ajándékgyűjtőbe”; „A vendégekkel és ajándékokkal zeneszó mellett a lakodalmas házhoz vonuló legények” 1895. 42. évf. 38. sz. 628. és 625.) A két fotón a vőlegényes ház udvara látható, melyen két ház állt: a 10. képen baloldalt az új nyeregretetős, deszkaoromzatos „kőgrádicsos” ház, a 11. képen jobboldalt a régi ház.

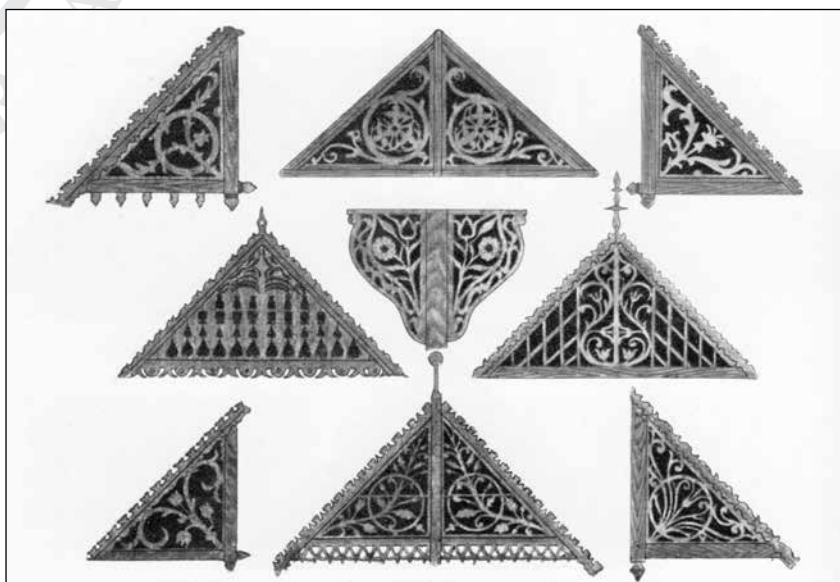
12. A Bethlendi család 1890-ben épült és 1982-ben lebontott háza Bánffyhunadon. Ezt az emeletes házat Gyarmathyné és a Bánffyhunadra látogató király már láthatta. (Fekete Károly felvétele, 1973 körül)

13. 1907-ben épített ház Nyárszón (FÁ felvétele, 2004)

14. Kis Lőrinc ezermester háza Ketesden, amit a Malonyay kötet, mint a városi hatás rossz ízlésű példáját említi (Malonyay 1907: 119)

15. A deszkaoromzatok sablon után készült fűrészelt fedéldeiszeiből példák Magyarókerke, Zsobok és Ketesd falvakból (Malonyay 1907: 132)

16–17. Egy módos gazda 1937-ben épült házának oromzati díszje Zentelkén.
A ház még eredeti állapotában áll (FÁ felvétele, 2015)

18. Egy 1926-ban épült zentelki ház, amelynek fedéldíszét meghagyták, de e cserepet palára, és az utcafronti két ablakot egy háromosztatú ablakra cserélték. Ez a háromkaréjos megoldás összetett módon egyesíti a lépcsős háromszögű és a félköríves formát (FÁ felvétele, 2015)

19. 1928-ban épült ház Nyárszón a háromkaréjos forma egy másik változatával. A deszkaoromzaton megjelenik a kiterjesztett pávafarok motívum (FÁ felvétele, 2004)

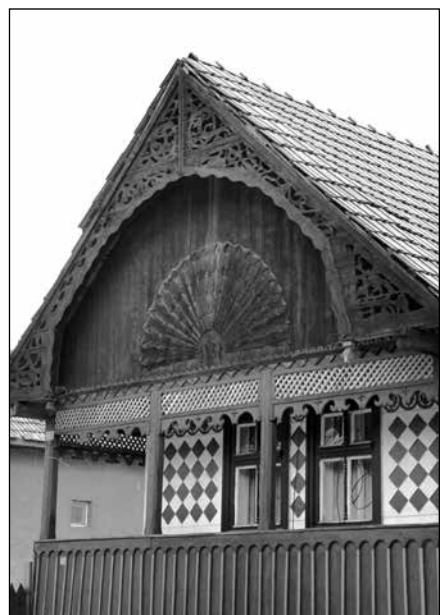
20. 1928-ban épült ház Inaktelkén a pávafarok motívummal
(FÁ felvétele, 2015)

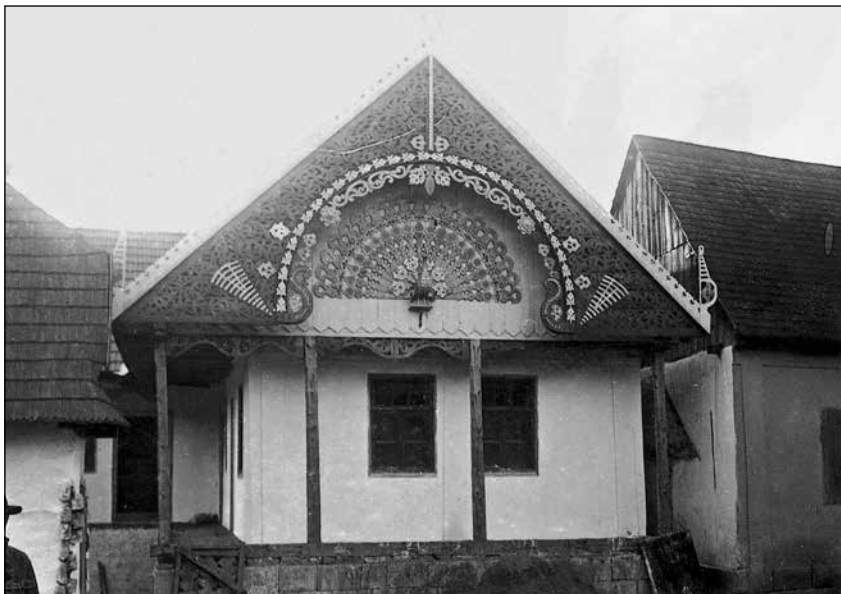
21. 1934-ben épült ház Darócon, Az oromzaton nemcsak a pávafarok motívum, hanem a félköríves fedéldísz két oldalán egy-egy stilizált pávatestet idéző növényi motívum is megjelenik (FÁ felvétele, 2015)

22. Egy 1930-as években épült kajántói házban a szembenéző két stilizált páva már inkább zoomorf, mint növényi forma (BB felvétele, 2003)

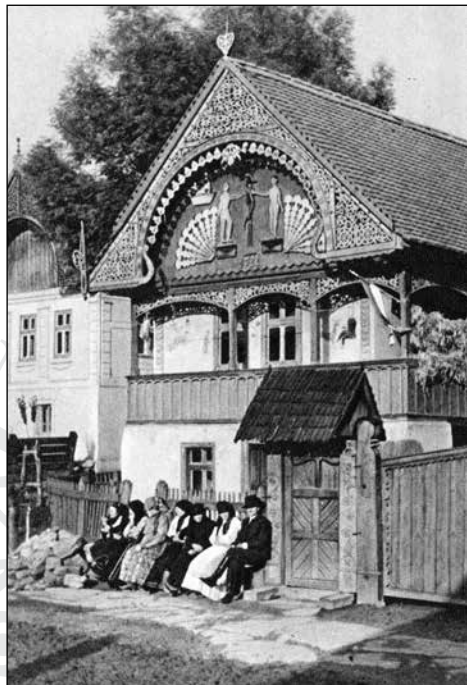
23. A pávas oromzat egy variánsa Győrvasárhelyen egy 1933-ban épült házban

24. A plasztikus pávatesttel kiegészült oromzat egy festett, színes változata Bánffyhunyadon Galloway skót fotósnak az 1930-as években készült felvételén (lásd Tötszegi–Pávai 2010). A ház kis tömegéhez, egyszínű meszelt falához képest a túldíszített oromzat szervesetlenül hat, szinte agyonnyomja az épületet.

25. A naturalisztikusabb pávatestű díszes oromzat egy háromablakos homlokzatot imitáló, városias hatást mutató stukkódíszes homlokzaton Andránházán (FÁ felvétele, 1985)

26. Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal kiadványa 1941-ben jelent meg az erdélyi utazások népszerűsítésére. Egyik fotóján (OMIH 1941: 11) egy az 1930-as években épült előtornácos ház, amelynek homlokzatán Ádám és Éva megkísértésének jelenete látható a felezett pávafarok díszítés között. A tető tömege és a hangsúlyos oromzat itt harmonikus egységet alkot a ház tömegével.

27. Az előbbihez megszólalásig hasonló Ádám-Éva jelenet egy magyarvalkói, még ma is álló házon (FÁ felvétele, 1996)

28. Csipkés fedéldísz egy 1940-ben épült, szerényebb, de harmonikus tömegalakítású deritei román házon (FÁ felvétele, 2003)

29. Egy 1948-ban épült nyárszai ház (FÁ felvétele, 2004)

30. Egy 1954-ben épült ház Nyárszón, ahol a fedéldísz hagyományos módon, mind az utcai homlokzaton, mind a tornác udvari homlokzatán megjelenik (FÁ felvétele, 2004)

31. Nyárszó fő utcája a jellegzetes az 1950-es és 60-as években épített, illetve „modifikált” házakkal, amelynek az utcai homlokfalát megmagasították és kiszélesítették. A tetőt metsző homlokfal oldala a kiskapuk fedélszékére emlékeztető díszítést kapott. A faragás lényegesen szerényebb, de még minden házon ott van.

32–33. Az 1950-as, 60-as évek lakóházainak jellegzetes díszítése Nyárszón (FÁ felvétele, 2018)

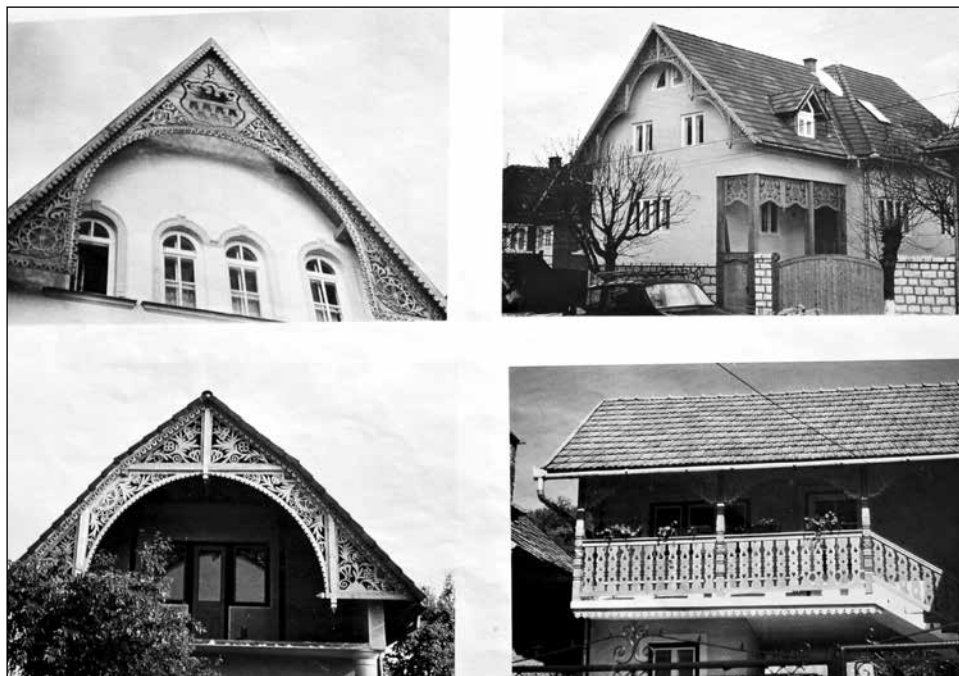
34. Nyárszón több asztalos és fafaragó is dolgozik, aki megélhetésként, vagy csak hobbiból, önkifejezésként foglalkozik famunkával. A házaikon, melléképületeiken, vagy a közösségnek felajánlott adományaikon meg-megmutatják tudásukat. A képen egy 2007-ben emelt bolt és vendégszállás még vakolatlan épületének elkészült tetőzete a ház gazdájának munkája. (FÁ felvétele, Nyárszó, 2018)

35. A nyárszai református templom nyugati bejáratához konfirmációs adományként készült az előtető a 2000-es évek elején

36–37. Megújul a református egyház telkén álló kántori lak Nyárszón.
A falu lakói és a 2. Népművészeti Kaláka Tábor önkéntes résztvevői
együtt dolgoznak. A „cifrabokor-koszorú” teljesen a 20-as évekbeli eredeti
mintájára készült (FÁ felvétele, 2007)

38. Gál Potyó István zsoboki fajaragómester nagyobb megbízatásokat is vállal. Ez a lap az ő munkáit bemutató mintakönyvből való. Legfelül, bal oldalt a rendszerváltozás után, az 1990-es évek közepén épült Zsoboki Református Gyermekotthon épületének homlokzati díszje Erdély címerével. A többi, magán célra készített munka. Neki köszönhetően Zsobokon új reneszánszát éli a faragott épületdíszítés (Zsobok, 2018)

39–40. A zsoboki Művelődési Ház 2015-ben készült Gál-Potyó István készítette terasza és kocsibeállója (FÁ felvétele, 2018)

Szakirodalom

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBE

1901 *Magyarország VII. kötete. Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos hegyvidékek.* Magyar Királyi Államnyomda, Budapest.

Balogh Balázs – Fülemlile Ágnes

2021 *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek a társadalom, tájszerkezet és identitás változásairól.* (Életmód és tradíció, 18.) BTK Néprajztudományi Intézet – Proprint Kiadó, Budapest. (megjelenés alatt)

Barabás Jenő – Gilyén Nándor

1987 *Magyar népi építészet.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

Cosset, Victor

1867 *Chalet de la Blanchisserie.* In: Ducuing, François (réd.): *L'Exposition universelle de 1867 illustrée: publication internationale autorisée par la Commission impériale.* II. Paris, 422.

Dana, William. S. B

1913 *The Swiss Chalet Book. A minute analysis and reproduction of the chalets of Switzerland, obtained by a special visit to that country, its architects and its chalet homes.* Comstock, New York.

Ducuing, François

1867 *L'Exposition universelle de 1867 illustrée : publication internationale autorisée par la Commission impériale.* Paris.

Eisenlohr, J. F.

1853 *Die Holzbauten des Schwarzwaldes.* Veith, Karlsruhe.

Furu Árpád

2020 *Kalotaszeg népi építésze.* Exit Kiadó, Budapest.

Gladbach, Ernst

1868 *Der Schweizer Holzstyl in seinen cantonalen und constructiven Verschiedenheiten vergleichend dargestellt mit Holzbauten Deutschlands.* Carl Koehler's Verlag, Darmstadt.

Gottgetreu, R.

1882 *Lehrbuch der Hochbau-Konstruktionen. Zweiter Theil. Die Arbeiten des Zimmermannes (Holz-Konstruktionen).* Ernst & Korn, Berlin.

Graffenried, C. A. von – Stürler, L. R.

1844 *Architecture Suisse ou choix des maisons rustiques des alpes du canton de Berne.* Bourgdorfer, Bern.

Gyarmathy Zsigáné

1885 *Kalotaszegi szoba a kiállításon.* *Magyar Bazár* XX. (10) 74.

- 1895a A királyváró nép. *Vasárnapi Ujság* 42. (38) 622.
- 1895b Kalotaszegi lakodalom. *Vasárnapi Ujság* 42. (38) 625–626, valamint képek a 628–629. oldalakon.
- 1896 *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából. Részlet Mária Valéria Főhercezegasszony Ö cs. és kir. Fenségének kelengyéből.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Hála József
- 1998 Gyarmathy Zsigáné és Jegenyefürdő jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 13–43.
- 2006 *Kalotaszeg vázolata. Régi íráások és képek Kalotaszegről.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Herich Károly
- 1885 A házi-ipar a budapesti országos kiállításon. *Közgazdasági Értesítő* IV. (21) 751–758.
- Hochstetter, J.
- 1857 *Schweizerische Architektur. Erste Abtheilung: Holzbauten des Berner Oberlandes.* Veith, Karlsruhe.
- Holz, F.
- 1876 *Holz-Architektur. Eine Sammlung praktischer Beispiele.* Scholtze, Leipzig.
- Jankó János
- 1892 *Kalotaszeg magyar népe.* Athenaeum Társaság, Budapest.
- 1895 Kalotaszeg. *Vasárnapi Ujság* 42. (38) 619–622.
- Kresz Mária
- 1968 A magyar népművészet felfedezése. (Az európai népművészet felfedezésének 100 éves évfordulójára). *Ethnographia* LXXIX. (1) 1–35.
- Kresz Mária – Szabolcsi Hedvig
- 1973 *A népművészet felfedezése: tanulmányok a népművészetéről és iparművészetéről 1875–1899.* (Documentatio Ethnographica, 4.) MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, MTA Néprajzi Kutató Csoport, Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- Malonyay Dezső
- 1907 *A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete.* Franklin Társulat, Budapest.
- Miklósi-Sikes Csaba
- 1999 A kalotaszegi falvak népi építészetéről. In: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben.* (Az 1999. március 21–27-én Tusnádon megrendezett konferencia anyaga.) Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 57–118.

Olosz Katalin

1994 Eredmények és feladatok Kalotaszeg néprajzi kutatásában. *Néprajzi Hírek* XXIII. (3–4) 33–51.

OMIH (Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal)

1941 *Erdély északi része és a székelyföld*. Pallas, Budapest.

Sebestyén Kálmán

1994 Kalotaszeg vándor háziiparosai. *Honismeret*. (6) 55–58.

1998a Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka élete és munkássága. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 43–63.

1998b Gyarmathy Zsigmond és a kalotaszegi fafaragó háziipar. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 97–116.

Stegmann, Knut

2012 Analysing Historical Timber Structures – A Case Study on Ernst Gladbach (1812–1896) and His Research on the »Swiss Style«. In: Carvais, Robert et al. (hrsg.): *Nuts & Bolts of Construction History. Culture, Technology and Society*. 1. Picard, Paris, 3–10.

Sonzogno Edoardo

1873 *L'Esposizione Universale di Vienna del 1873 Illustrata. Volume Primo*. Edoardo Sonzogno, Milano.

Szabó Zoltán, G.

1998 Korpos György Pál lakóháza Körösfőn. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 117–132.

Szojka Emese

1998 Példák a népi-népies elemek megjelenéséhez és elterjedéséhez az enteriőrökben. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 53–95.

Tőkés Irén

1989 Gyarmathy Zsigáné és a kalotaszegi háziipar története. (Személyes visszaemlékezés.) *Ethnographia* C. 218–231.

Tötszegi Tekla – Pávai István

2010 *Zene, tánc, hagyomány. Denis Galloway romániai fotói 1926–1932*. Hagymányok Háza, Budapest.

Varin, A.-E.

1861 *L'architecture pittoresque en Suisse ou choix de constructions rustiques prises dans toutes les parties de la Suisse*. Morel, Paris.

y. d.

1895 Arczképek Kolozs megyéből. *Vasárnapi Ujság* 42. (38) 622–624.

Influența arhitecturii vilelor elvețiene în regiunea Călata

În anii 1890 în zona Călata, odată cu apariția caselor de locuit cu acoperiș cu pantă și zid de frontispiciu, a început răspândirea decorațiunilor de lemn sculptate, zimțate, prezentând influențe ale așa-numitului stil arhitectural al vilelor elvețiene, dezvoltat pe baza unor modele burghezești. Cele mai decorative exemple ale acestor frontispicii zimțate au fost realizate în perioada interbelică. În fiecare parte a regiunii Călătei vom întâlni variante ale acestui stil arhitectural, considerat parte organică a artei populare locale. În ultimele decenii, după schimbările din 1989, datorită activității unor meșteri populari în unele localități, regăsim noi exemple ale acestui stil, drept parte al procesului de revival al identității regionale, exemple ce deserveșc atât scopuri private, cât și comunitare. Interesant că literatura etnografică nu prea se ocupă de acest subiect, ba chiar nici nu prea utilizează concret denumirea influenței „vilei elvețiene”. Studiul urmărește elucidarea întrebării: care ar fi rădăcinile acestei influențe „urbane”, „burgheze” de regulă rar amintite în zona Călătei. Trecând peste limitele regionale ale arhitecturii populare, ce înseamnă, de unde provine moda arhitecturii în stil elvețian al vilelor în Europa secolului al XIX-lea, iar dintre comunitățile țărănești de ce tocmai în zona Călătei a devenit atât de determinantă această influență? Totuși studiul nu își propune descrierea morfologică exhaustivă a tuturor variantelor de formă, și nici o listare a acestora. Materialul vizual, adică cele 40 de fotografii, prezintă antecedentele burghezești, apoi exemple din zona Călătei din anii 1890 până astăzi, aranjate în ordine cronologică.

The Influence of „Swiss Villa” Style Architecture in Kalotaszeg (Călata Region)

In 1890s Kalotaszeg, along with the appearance of gable roofs, houses decorated with fretwork, evocative of so-called “Swiss villas” and influenced by bourgeois designs, began to spread. The most distinctive examples of the interlaced gable ends were made between the two world wars. Variations of this architectural style, considered an integral part of local folk art, can be found in all the sub-regions of Kalotaszeg. In the last decades since the regime change, as part of the expression of Kalotaszeg’s regional identity, new examples have emerged in some settlements for both private and community use. Interestingly, there is little mention of it in the literature on folk architecture, and the term “Swiss villa” effect is practically unknown. This study seeks to shed light on the question of what, beyond the narrow regional framework of folk architecture, this fashion of “Swiss villa”-style architecture means in Europe in the 19th century, where it comes from, and why its influence within the peasantry became so significant particularly in Kalotaszeg. At the same time, this treatise is not intended to provide an exhaustive morphological description and complete mapping of the full range of formal variants. The rich imagery included in the article, consisting of 40 photographs, presents typical examples from the villages of Kalotaszeg from the 1890s to the present, arranged in chronological order, as well as bourgeois antecedents.